

ANNI JÄÄSKELÄINEN

ise-vartaloisten verbien äännesymboliikkaa

1. Aluksi: *ise*-verbit ja korrelaatit

Tarkastelen tässä kirjoituksessa¹ *ise*-vartaloisia verbejä (lyhyesti *ise*-verbejä), kuten *kolista*, *hurista*, *lätistä*, *kopista*, *havista*, *töristä* ja *kälistä*, eri motivaatioiden aikaansaamana systeeminä ja näiden verbien äännesymboliikkaa. *ise*-verbit ovat äänteellisesti motivoituneita sanoja, jotka kuvaavat kontinuaatiivis-frekventatiivista äänentuottoa, liikettä tai joskus tuntemusta. Valtaosa verbeistä kuvaa ensisijaisesti äänneasullaan ääntä, ja useimpien verbien merkitykseen kuuluu vähintään äänenkuvaamisen vivahde; *ise*-verbit ovat siis yleisesti ottaen onomatopoeettisia verbejä.

Äännesymboliikan tutkimus yrittää selvittää niitä konventioita, joita kielellä on käytössä äänteellisesti motivoituissa sanoissaan kielenulkoisten kohteiden kuvaamiseen (ks. Hinton, Nichols & Ohala 1994). *ise*-verbit ovat olleet erityisen kiinnostuksen kohteena siksi, että ne ovat erinomainen esimerkki onomatopoeettisten sanojen äännevaihtelusta. Monesti on otettu esille juuri *ise*-verbien poikkeuksellinen hienovivahteisuus äänen kuvaamisessa (mm. Hakulinen 1968, 260–261; Kiviniemi 1971, 23–31; Austerlitz 1994). Syynä on se, että *ise*-verbien (C)VC*ise*-muotti mahdollistaa periaatteessa yli tuhat erilaista verbiä äänen tarkkaan kuvaamiseen, vaikka varianteista vakiintuneessa käytössä on vain osa.² *ise*-verbejä ovat aikaisemmin käsitelleet eri kannoilta ainakin Hakulinen (1968 [1941–1946], 260–261, myös 1948, 207–209), Penttilä (1957, 256–257), Kiviniemi (1971, 23–33), Haarala (1974), Koivisto (1988), H. Leskinen (1991), Austerlitz (1994), lyhyesti

1 Koneen säätö on tukenut artikkelin kirjoittamista.

2 Ks. muotista ISK § 148 ja Koivisto 2013, 168–185. Ensimmäisen konsonantin paikalla voi olla 11 eri konsonanttia, ensimmäinen konsonantti voi jäädä myös pois, vokaalilla on 8 eri vaihtoehtoa, ja toisen C:n paikalla jälleen samat 11 konsonanttia. Näin saadaan Kiviniemenkin (1971, 23–24) *ise*-verbeille laskemat 1056 vaihtoehtoa. Lisäksi länsimurteissa voi olla ainakin joitain variantteja, joissa on alussa kaksi konsonanttia (esim. *kropista*, *plotista*; SMS s.v. *fritistä*, *flurista*, *flatista*, *flätistä* jne.), mikä lisää vaihtoehtojen määrää kenties 1080:een, ja myös *h*:n tai *v*:n varianttina ainakin alkukonsonanttina *f* (esim. SMS s.v. *furista*, *färistä*, *filistä*), mikä sekkin lisää vaihtoehtojen määrää edelleen.

Rintala (2001) ja syntaksin kannalta Kamppi (2012).³ *ise*-verbit ovat yhtenäinen ryhmä, jolla on tunnistettavan muodon lisäksi myös tunnistettava tapa käyttäytyä syntaktisesti, eli ne esiintyvät tietynlaisissa konstruktioissa (Kamppi 2012). Niinpä *ise*-verbien rajaa-minen tarkastelun kohteeksi on luonteva rajaus onomatopoeettisten sanojen (o-sanojen) äännesymboliikan käsittelyä varten, vaikka pelkästään *ise*-verbien tarkastelulla ei saa koko kuvaa suomen o-sanojen äännesymboliikasta.

Milloin *ise*-verbien äännesymbolinen systeemi on syntynyt? Yleisesti ottaen *ise*-verbejä ei pidetä suomen kielessä vanhoina sanoina (esim. Koivulehto 2001).⁴ *ise*-verbit ovat itämerensuomalaisten kielten ainesta, kuitenkin saamesta joillekin *ise*-verbeille löytyy vastineita (SKES esim. s.v. *helistä, hyristä, jylistä*). Tosin o-sanojen ja deskriptiivisten sanojen (d-sanojen) ikää on usein arvioitu liian nuoreksi tässä sanastossa tavallisten epä-säännöllisten äänne muutosten vuoksi. O- ja d-sanoilla saattaa olla vanhoja juuria⁵, kuten Kulonen (2010) on kuvannut. Vanhat juuret voivat esiintyä sanoissa, joissa johdinaines on paljon tuoreempaa, mikä saa ekspressiivisen sanaston (e-sanaston)⁶ vaikuttamaan nuoremmalta, ja toisaalta vanhoja ekspressiivisiä juuria saattaa esiintyä sanoissa, jotka ovat merkitykseltään ja muodoltaan niin etääntyneitä, että niistä juuria on vaikea tunnistaa (Kulonen 2010; samoin jo Rytönen 1940).

Eri onomatopoeettisilla CVC-muotoisilla juurilla on omat merkityksensä, ja juuren äännevaihtelut vaikuttavat merkitykseen: *lir-* ei merkitse aivan samaa kuin *lor-* tai *lit-* vaikka merkitykset ovat läheisiä. Lisäksi d-sanoilla on omantyyppistään vartalonsisäistä variaatiota, joka ei erityisemmin vaikuta merkitykseen (tästä Ruoppila 1934, 1935; Mikone 2001). Suomen o- ja d-sanoille on erittäin tavallista, että samaa äännesymbolista juurta vastaa monta eri sanaa, joissa juuri toteutuu. *ise*-verbien rinnalla tavataan siis yleensä aina runsaasti niille sukulaisuussuhteissa olevia, toisenmuotoisia o-sanoja, joissa samanjuuriset sanat muodostavat Hakulisen (1968, 262) sanoin ”reheviä sanakasvustoja”. Esimerkiksi onomatopoeettis-deskriptiivinen *räp*-juuri toteutuu muun muassa imitatiivina *räp, räps,*

3 Monet muutkin ekspressiivisanoista kirjoittaneet ovat vähintään sivunneet *ise*-verbejä, esim. Mikone (2001), Jarva (2001, 2003) ja Kulonen (2010).

4 *ise*-verbien kuten muunkin ekspressiivisen aineksen pitäminen nuorena ilmenee esimerkiksi seuraavasta Koivulehdon (2001) perustelusta, jossa Koivulehto käsittelee Koposen (1998) väitöskirjan eräitä etymologioita: ”Koposen esimerkkijuureen **tVr-* kuuluu hänen mukaansa myös ’korrelaatteja’: kuten *taru* ’kertomus’, *taroa* ’kiroilla; töhertää’, *tireä* ’kiivas, äkäinen’, *tora* ’riitä’, *torua* ’moittia’, *turu* ’torvi’ (s. 53). Tällainenkin on ennestään jossain määrin tunnettua, tosin Koposen kaikki selitykset eivät vakuuta: esim. *tora* ’riitä’ on lähteiden mukaan paljon vanhempi sana (ja vielä *a*-vartalo!), eikä se voi mitenkään primaaristi juontua toista aivan nuoresta deskriptiiviverbistä *torista* ’korista, turista, solista’ – –”

5 CVC-juurta ovat kuvanneet mm. Rytönen (1940), Penttilä (1957, 256–257) ja Kiviniemi (1971, 23). *Juuri* on Lehtisen (1979, 246) mukaan se korrelaatiiosuhteessa olevien sanojen yhteinen osa, ”joka jää jäljelle”, kun niistä irrotetaan johdin (ks. myös Jarva 2003, 28–34, 88–94 kiistellystä *juuri*-termistä); juuri ei siis ole itsenäinen sana. Juurella tarkoitetaan tässä sitä o- ja d-sanakorrelaatiien osaa, joka on yhteinen korrelateille, siis esimerkiksi äänneyhdistelmiä *kol-* ja *räp-*. Ks. myös ISK § 157–162, *korrelaatista* ISK § 160.

6 Ekspressiivisyys on fennistiikassa muodostunut yläkäsitteeksi onomatopoeettisuudelle ja deskriptiivisyydelle; o-sanat kuvailevat äänneasullaan kuulua, kun taas d-sanat kuvaavat äänneasullaan muuta vaikutelmaa kuin kuulohavaintoa. Kuitenkaan onomatopoeettisuus ja deskriptiivisyys eivät ole täysin erillisiä piirteitä, vaan sanalla voi olla monenlaista kuvailevuutta (ks. Jääskeläinen 2013, 8–11).

räpsis, räpi (räpi), räpy (räpy), verbeinä *räpistä, räpyttää, räpättää, räpsyttää, räpähtää* ja vielä esimerkiksi substantiiveina *räpinä, räpätys* ja *räpsytys*. *ise*-vartaloinen variantti ei siis ole ainoa sanahahmo, jossa onomatopoeettinen juuri toteutuu, eivätkä kaikki mahdolliset onomatopoeettiset CVC-juuret toteudu *ise*-verbeinä. Niinpä jokin tietty *ise*-verbi saattaa puuttua, mutta sille löytyy korrelaatti, jonka perusteella *ise*-verbikin olisi mahdollinen. Esimerkiksi SKES listaa sanan *sämähtää* (Etelä- ja Kaakkois-Häme), jonka merkitys on äänneasuunkin sopivasti 'paukahtaa' (vrt. *rämähtää, lämähtää, pamahtaa*). Tälle momentaanijohdokselle hahmottuu *ise*-verbiksi *sämistä* 'paukkaa', jota ei ole listattu. Jos kuitenkin *ise*-verbi on olemassa, mahdollisia ovat myös ne säännönmukaiset johdokset, joille *ise*-verbin voi ajatella toimivan kantasanana (esim. *räpistä* > *räpinä, räpähtää* jne.). Eri johdokset tai korrelaatit voivat olla eriasteisesti vakiintuneita: esimerkiksi substantiivi *töpinä* (kuten fraasissa *panna töpinäksi*) on tavallisempi kuin sen sisar-*ise*-verbi *töpistä*. Todennäköistä on sekin, että tietty *ise*-verbi tuskin toimii aina minään faktisena kantasanana "johdoksilleen", vaan mahdollisia korrelaatteja ohjaa systeemi ja korrelaatiojohto.

Varioivia o- ja d-sanojen pesyeitä voidaankin kuvata myös mallisarjoina, joissa on mahdollisia paikkoja erimuotoisille sanoille; näin tekee esimerkiksi Räisänen (1978, 327), joka kuvaa sarjojen täydentymistä korrelaatiojohtona. Mallisarjakuvauksen avulla voidaan tuoda näkyviin systeemin analogisena mallina toimimisen luonnetta. Sanat ovat potentiaalisesti olemassa analogian ansiosta, ja sarjan "tyhjiin" aukkoihin voi myös syntyä sanoja tilapäisesti tai pysyvästi. (Ks. myös Koivisto 2013, 192–197; Onikki-Rantajääskö 2001.) Asetelmaan 1 on Räisänen (1978, 327) tapaan merkitty paikkoja mahdollisille sanoille, joista osa on käytössä mutta joista osalla saattaa olla muu etymologinen historia kuin "korrelaateillaan" tai joilla merkitys on korrelaateista poikkeava (suluissa oudomman kuuloisia sanoja):

Asetelma 1.

töpistä : töpähtää : töpäyttää : töpinä : (töpy) : (töpyttää) : töp, töps, töpsis
pyristä : pyrähtää : (pyräyttää) : pyrinä : pyry : pyryttää : (pyr, pyrskis)
porista : porahtaa : (porauttaa) : porina : poru : poruttaa/porottaa : por, pori
(läjistä) : läjähtää : läjäyttää : (läjinä) : (läjy) : (läjyttää) : läisk, läiskis
(sävistä) : sävähtää : säväyttää : (sävinä) : sävy : (säv, sävi)

Kaikki sarjoihin asetuvat sanat eivät siis aina alkuaan ole kuuluneet yhteen tai eivät ehkä ole olleet ekspressiivisiä, mutta sarja yhdistää niitä. Samalla myös konventionaalinen äännesymboliikka saa tukea (ks. jaksoa 3.2.). Miksi sitten sama onomatopoeettinen juuri toteutuu esimerkiksi hieman erimuotoisina verbeinä? Yhtäältä sanakasvuston "rehevyyss" (Hakulinen 1968, 262) lisää ilmaisumahdollisuuksia ja affektisuutta. Toisaalta varianteille saattaa kehittyä omia erityismerkityksiä, mikä ilmenee esimerkiksi *pyr*-sarjasta yllä: mukana on liikkeen ja äänen kuvausta (*pyristä* eri merkitykset), lähinnä liikkeen kuvausta (*pyrähtää*) ja lisäksi luonnonilmiön kuvausta, jota motivoi kontinuaatiivis-frekventatiivinen visuaalinen vaikutelma (*pyrisee, pyry, pyryttää*) (ks. NS ja SKES). Toisaalta samanjuurisilla lähivariantteillakin on toki myös merkityseroa ja eri tehtäviä erilaisissa syntaktisissa konstruktioissa.

Kaikille o- ja d-sanoille on yhteistä, että erilaiset muoto- ja merkitysanalogiat jäsentävät sanavalikko: Samanmuotoisuus vetää merkityksiä yhteen, ja lähisanojen merkitys mielletään läheiseksi. Toisaalta kuitenkin hienovarainen ja osittain systemaattinen äännevariaatio pitää lähimerkityksisiä o-sanoja erillään. On mahdollista, että koko *ise*-verbien systeemi on muodostunut muutamien tavallisten, vanhimpien *ise*-verbien ympärille analogian ja varioinnin ansiosta: erityisen vahvat *ise*-verbit ovat tarjonneet mallin, josta äännevarioinnin kautta on saatu aikaan uusia verbejä. Samanlainen äännevariointi toteutuu yhäkin. Nykykäyttäjä voi koettaa keksiä ”uuden” *ise*-verbin ääntä kuvaamaan tai muuten oman maun mukaan valita, käyttääkö esimerkiksi verbiä *torista*, *töristä* vai *turista* jutustelun kuvaamiseen. Samuels (1972, 45–48, 78–79, 162–163) kuvaa merkitysten samankaltaistumisen voimia pitkäaikaisessa sanastonmuutoksessa: ekspressiiviset äännesymboliset fonesteemit vetävät samankaltaisia merkityksiä yhteen ja aiheuttavat merkitykseltään epäsopivien sanojen jäämistä käytöstä. E-sanastossa merkitykset siis ”haluavat” samankaltaistua niin, että sama äännesymbolinen äänneyhdistelmä alkaa yhä useammin kantaa samaa tunnistettavaa merkitystä, tai niin, että e-sanat jäsenyivät tunnistettavien sanahahmojen tai muotojen ympärille (ks. Onikki-Rantajääskö 2001).

On osittain sattumanvaraista, mitkä mahdollisista juurista ovat vakiintuneet, minkä muotoisina o-sanoina kukin onomatopoeettinen juuri lopulta toteutuu, ja varsinkin on osittain satunnaista, mitkä juuria toteuttavista o-sanoista ovat konventionaalistuneet. Miksi vaikkapa verbi *lahista* ’solista (juokseva vesi)’ (esim. SKES s.v. *lahista*; myös LSRS s.v. *lahista*, *lihistä*, *lohista*) ei ole vakiintunut yleiskieleen, vaikka se sopii kuvaamaan merkitystään? Miksi toisaalta verbi *pömistä* on melko tavallinen nykykäytössä eri merkityksissä? Nykyisen o-sanasynteesin kannalta – sellaisena kuin se on juuri nyt – on myös lopulta epäoleellista, että yhteen hahmottuvilla o-sanoilla saattaa tosiasiaassa olla erilainen etymologinen historia. Oleellista ei äännesymboliikan kannalta ole se, mikä sanoista on alkuperäisin ja mitkä mahdollisesti siitä johdettuja, tai se, mitkä *ise*-verbeistä ovat vanhimpia ja mitkä ehkä laina-alkuperää, vaan juuri lähisanojen järjestelmä nykyisenkaltaisena.⁸

7 Jotkin sanat tuntuvat erikoistuvan uudessa aineistossa tiettyyn käyttöön: *pömistä* kuvaa monesti äänen-
toistosta puhuttaessa bassosaundia, ja sillä on esimerkiksi myös merkitys ’nousta päähän’ (alkoholista tms.).

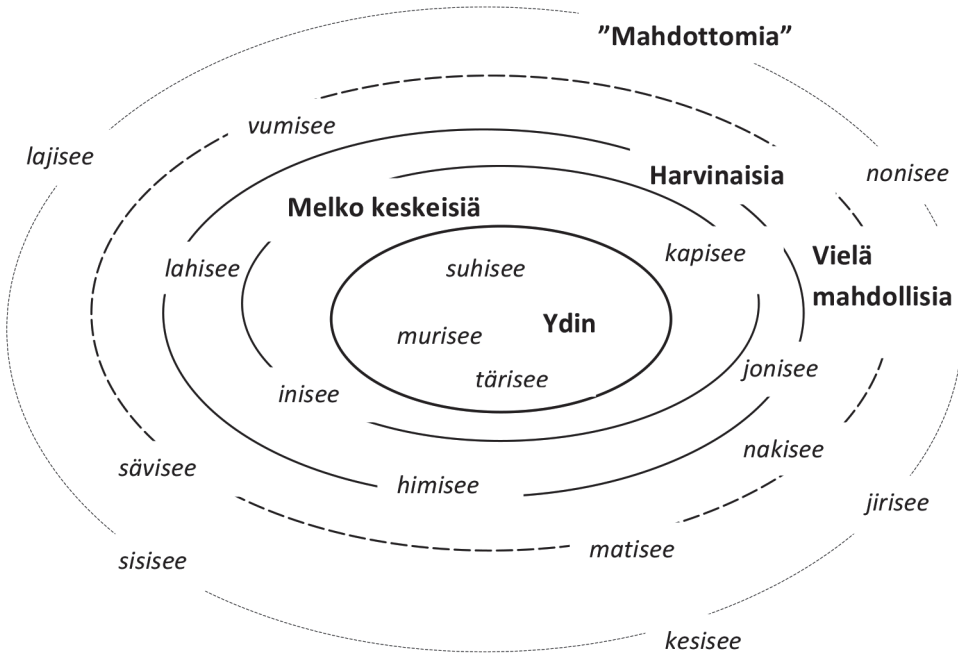
8 Jos ensimmäisten *ise*-verbien ajatellaan ajoittuvan vaikkapa myöhäiskantasuomalaiselle kaudellekin (esim. Rytönen 1940, 21, 46), *ise*-verbien historian aikana on ehtinyt tapahtua muutoksia koko äännejärjestelmässä ja siten myös äännesymboliikassa. Äännesymbolinen systeemi on voinut kokea muutoksia suurten äänne muutosten jälkeenkin, mikä on todennäköistä, koska ekspressiiviseen sanastoon kohdistuu myös tuoreuttamis paineita. Näitä muutoksia voidaan jäljittääkin: Rytönen (1940, 79) pitää mahdollisena, että osa suomen o-sanojen s:n ja t:n vaihtelusta johtuu sanoissa piilevästä affrikaattameneisyydestä, esimerkkinä *siristä* ja *tiristä*, joilla on voinut kantasuomessa olla variantit *tsiristä*, *tsiristä*, *siristä* ja *tiristä*, jotka olisivat olleet lähimerkityksisiä. Muutamat tutkijat ovat kiinnittäneet huomiota o-sanoissa nykyään harvinaiseen e:hen, josta puolestaan on uumoiltu, että se aikoinaan olisi mahdollisesti ollut äännesymbolisesti käyttökelpoinen, mutta olisi menettänyt alaa i-foneemille (Haarala 1974, 29) ja uudemmalle laina-alkuperää olevalle ö-foneemille, jotka olisi koettu sitä ilmaisevammiksi (Kiviniemi 1971, 29; Haarala 1974, 29). Koivisto (1988) puolestaan on kuvannut mahdollisia merkityksenmuutoksia *ise*-verbeissä Agricolan raamatunkäännöksen perusteella.

Tämän kirjoituksen tarkoitus on pohtia *ise*-verbien äännesymboliikan tarkastelun mahdollisuuksia ja esittää aikaisempaa täsmällisemmin niitä motivaatioita, jotka saavat aikaan suomen o-sanasysteemin jäsentyneisyyttä, ja esittää yhteenvetoa *ise*-verbien äännesymboliikasta (3.1.–3.3.). Ennen äännesymboliikan tarkastelua pohdin *ise*-verbien määrää ja kuvaan vielä tutkimuksen aineistoa jaksossa 2.

2. Paljonko *ise*-verbejä on? Tutkimusaineiston koostumus

Kaikki mahdolliset *ise*-verbivaihtoehdot muotin mahdollistamasta laskennallisesta vaihtoehdosta (ks. alaviitettä 1) eivät toteudu. Mitään absoluuttista *ise*-verbivalikkoa ei voida esittää, ja *ise*-verbivalikko vaihtelee esimerkiksi murteittain ja käyttäjittäin. Myös kielenkäyttäjien taju *ise*-verbien merkityksistä ja käypäisyydestä vaihtelee, mikä samalla tekee pelkän introspektion huonoksi tutkimusmenetelmäksi *ise*-verbien kaltaisen sanaston kuvaamisessa. On kuitenkin ilmeistä, että eri *ise*-verbit ovat käytöltään ja konventionaalisuudeltaan eritasoisia. On keskeisiä, suunnilleen kaikissa murteissa ja yleiskielessä esiintyviä paljon toistuvia *ise*-verbejä (joilla on sekä laaja levikki että produktiivisuutta), ja lisäksi on murteellisia ja satunnaisiakin *ise*-verbejä. Lisäksi on ilmeisesti *ise*-verbeille mahdollia juuria. Kiviniemi (1971, 24) toteaa *ise*-verbien määrästä: ”arvioni mukaan erikantaisten *ise*-johdosten määrä suomessa tuskin nousee yli puolen tuhannen”. Jo NS:n 200:n *ise*-verbin valikoima on käytännössä melko laaja. NS:n *ise*-valikosta puuttuu kuitenkin konventionaalisia verbejä, mutta toisaalta mukana on vertailumateriaalina käytetyn Internet-aineiston perusteella hyvin outojakin *ise*-verbejä, kuten *himistä* ja *jonista* (ks. alaviitettä 9). Muissa lähteissä on paljonkin *ise*-verbejä, jotka NS:stä puuttuvat (esim. LSRS, SMS ja Rytönen 1940). Äännesymboliikan kannalta kiinnostavaa on myös se, miksi eräät juuret eivät toteudu *ise*-verbeinä.⁹

9 Käyttämättömien äänneyhdistelmien kattava käsittely ei mahdu tähän artikkeliin. Osa *ise*-verbeissä käyttämättömistä äänneyhdistelmistä puuttuu yleisempien fonotaktisten lainalaisuuksien vuoksi. Esimerkiksi *ise*-verbit ilmentävät kielen yleisempää taipumusta karttaa samaa konsonanttia vokaalin molemmin puolin, ja *ise*-verbeissä esiintyy suhteellisen vähän samaa konsonanttia alku- ja sisäkonsonanttina (?*lilistä*, ?*rarista*; kuitenkin esim. epäselvän puheen kuvaukset *pöpistä*, *mumista*) (Kiviniemi 1971, 28 Auli Hakulisen aineiston perusteella; ks. Suomi, Toivanen ja Ylitalo 2006, 199–201; muita suomen fonotaksin yleisiä sääntöjä mts. 195–196.) *ji*-yhdistelmä ei esiinny *ise*-verbeissä minkään juuren alussa. Suomen fonotaksissa onkin yleisempi rajoitus, joka ”kieltää” yhdistelmän *ji* sanan alussa, ja *ji* esiintyy vain hyvin harvoissa, tuoreissa lainasanoissa. (Suomi, Toivanen ja Ylitalo 2006, 202.) Lisäksi *ise*-verbeissä *j* ja *s* eivät esiinny lähes koskaan CVC-juuren sisäkonsonanttina, ilmeisesti koska *j* sekoittuisi verbin *ise*-johdinaineeseen, koska *j* ja *i* ovat äänteellisesti lähellä toisiaan. *s*:n karttamisen syyksi Kiviniemi (1971, 26 alaviite) arvelee sen, että *s* esiintyy jo johdinaineessa: *s* on varattu *i*:n ohella muotin vaihtelemattoman osan materiaaliksi. (Myös Kulonen 2010, 89.) Kuitenkin jo lähisukukielessä virossa *ise*-verbi-valikko on jonkin verran erilainen kuin suomessa, ja osa suomen rajoituksista ei näytä pätevän virossa (ks. Pölman 1967 verbivalikoimaa).

Kuva 1. ise-verbien hyväksyttävyyden asteittaisuutta

Kuva 1 havainnollistaa *ise*-verbien keskeisyyden asteittaisuutta. Ydinverbeiksi on merkitty sellaisia, jotka voi arvioida keskeisiksi esimerkiksi NS:n käsittelyn perusteella, ”melko keskeiset” verbit ovat kaikille ymmärrettäviä sanakirjaverbejä mutta eivät kenties yhtä paljon käytettyjä, ”harvinaiset” ovat mm. murteissa esiintyviä *ise*-verbejä (lähteinä SKES, SMS) ja ”vielä mahdolliset” verbit voisivat äännerakenteensa ja käytössä olevien juurten perusteella olla käypäisiä. Kohdassa ”mahdottomia” on verbejä, jotka tuskin esiintyisivät, koska niiden äännerakenne on poikkeuksellinen tai jopa mahdoton (ks. alaviitettä 8 hankalista yhdistelmistä).

Äännesymboliikan kannalta on tärkeää ottaa tarkasteluun tarpeeksi verbejä, keskeisimpien lisäksi myös harvinaisia ja kenties mahdollisiakin, sillä nekin toteuttavat (konventionaalista) äännesymboliikka – mitä villimpi sana on (ks. Rhodes 1994), sitä enemmän sen merkitys on luettavissa äänneasusta. Jokin raja on silti tehtävä; toisaalta merkityksen tulkinnassa on mahdoton toimia vain yksilöllisen kielitajun varassa. Niinpä olen tarkastellut pääaineistona NS:n 199–200:aa *ise*-verbiä annettuine selityksineen (*Suomen kielen kääntheisanakirjan* mukaan kerättyinä; verbi *kutista* on NS:ssä kahtena eri sanana). Mukana on näin laskettava määrä verbejä, joille on myös kuvattu merkitys. Eräät NS:n merkitykset ovat kuitenkin selvästi osittaisia. Tämän vuoksi olen tarkistanut *ise*-verbien käyttöä myös muista lähteistä ja Internet-hakujen avulla. Varsinkin NS:n listaamien

harvinaisempien *ise*-verbien kohdalla olen tutkinut merkityksiä yhtä lailla nykyaineistosta.¹⁰ On käynyt selväksi, että sanoja käytetään yleensä hyvin monenlaisissa merkityksissä, sekä konventionaalisemmissä että selvästi aidommin jäljittelevissä. Olen myös verrannut NS:n perusaineistoa Kiviniemen (1971, 25) 410:een *ise*-verbiin, Rytkösen (1940) mainitsemiin *ise*-verbeihin ja omaan kielitajuuni. Verbien keskinäisiä suhteita ja merkityksenmuutoksia olen tarkastellut lisäksi myös etymologisten sanakirjojen (SKES, SSA) avulla.¹¹

3. *ise*-verbien äännesymboliikkaa

ise-verbien äännesymboliikan hankala kuvattavuus (esim. H. Leskinen 1991, 355, 369–370) johtuu muun muassa *ise*-verbien suhteellisesta kesyydestä sekä erilaisista merkityksenmuutoksista, jotka piilottavat ”aitoa onomatopoeettisuutta” (Rhodes 1994, 280) eli sitä, että äänneasu mahdollisimman suoraan jäljittelisi ääntä. Kuvaan ensin äännesymboliikan kuvattavuuden ongelmia *ise*-verbeissä, kuvaan sitten *ise*-verbien merkityksiä ja merkityspotentiaalia klusterimaisina merkityspalloina (3.1.), minkä jälkeen kuvaan listauksenomaisesti *ise*-verbien äännesymboliikan yleistyksiä (3.2.) ja tarkastelen erikseen liikettä kuvaavien *ise*-verbien ryhmää (3.3.).

3.1. *Kesyjä sanoja, merkityseroja ja merkityksen valumista*

Äännesymboliset sanat eivät ole kaikki samantasoisia jäljittelevyytensä suhteen: on sanoja, jotka jäljittelevät äänneasullaan suuremmin kuvattavaa ääntä, sekä sanoja, jotka jäljittelevät sitä huomattavasti sovinnonvaraisemmin. Rhodes (1994) kutsuu tällaisia sanoja *villeiksi* ja *kesyiksi* onomatopoeettisiksi sanoiksi. *Kesyjä* o-sanoja suomessa edustavat

10 Internet-hakujen avulla olen tammi–huhtikuussa 2015 tutkinut varsinkin sellaisia *ise*-verbejä, joiden merkitys ei ole ilmeinen tai jotka NS on merkinnyt harvinaisiksi, kuten verbit *sumista*, *jonista*, *honista*, *lapista*, *nupista*, *tupista*, *karista* (ääni), *lorista* (puhementyksessä), *kiristä*, *niristä*, *viristä*, *pyristä*, *löristä* (puhementyksessä), *hotista*, *hutista*, *jutista*, *kutista* (’huhuta’), *vitistä*, *jätistä*, *kätistä*, *johista*, *tohistä*, *huhista*, *nuhista*, *tihistä*, *vihistä*, *jähistä*, *töhistä*, *vokista*, *ykistä*, *jolista*, *polista*, *volista*, *kulista*, *hilistä*, *sälistä*, *pamista*, *ramista*, *lomista*, *pomista*, *rumista* ja *himistä*. Olen verrannut aidon käyttöaineiston avulla NS:n antamia merkityksiä ja korjannut epäselvissä tapauksissa niitä aitoa käyttöä vastaaviksi. Yleensä mahdollisia käyttömerkityksiä on paljon enemmän kuin NS:n listaamat, toisaalta jollekin hyvin oudolle verbille, kuten verbille *jonista*, ei löytynyt yhtäkään todellista käyttöesimerkkiä Internetin teksteistä. NS ei siis ole *ise*-verbien merkityksen suhteen täysin luotettava auktoriteetti eikä sitä ole pidetty sellaisena, vaikka äännesymboliikan tarkastelua varten tehty verbien merkityksijaottelu jaksossa 3 perustuikin pääosin NS:n selityksille.

11 *Sananjalan* arvioija toivoi kuvausta siitä, miten merkityksiä on tutkittu. Olen ensin taulukoinut kaikki NS:n *ise*-verbit merkityksineen, jaotellut sitten verbejä merkityksen mukaan eri tavoin ryhmiin (esim. eri tuottajien äänet, hiljaiset/voimakkaat äänet, metaforiset käytöt jne.) ja yhdistellyt ryhmiä eri abstraktiotasoihin. Samalla olen vertaillut merkityksiä uudesta aineistosta ja etsinyt puuttuvia verbejä muista aineistoista. Olen sitten tarkastellut verbien äännerakenteen ja merkityksen korrelaatioita eri tavoin, esimerkiksi taulukoimalla ja lopulta tietokoneavusteisesti. Lopuksi olen pelkistänyt merkityksistä äännesymbolisia elementtejä, joita esittelen jaksossa 3.

esimerkiksi juuri *ise*-verbit. Rhodesin (1994) kesyille sanoille antaman luonnehdinnan mukaisesti ne jäljittelevät ääntä kielen keinoin, noudattavat yleisempiä fonotaktisia rajoituksia, ovat sanahahmoltaan tavanomaisia ja lisäksi käyttäytyvät myös syntaksin kannalta tavallisemmin kuin villit o-sanat (ks. myös Jääskeläinen 2013, vars. mts. 29–33). *ise*-verbiin kesyys aiheuttaakin osaltaan rajoituksia käytettävissä olevalle äännesymboliikalle. Jäljittely tai oikeammin jäljittelevyyden illuusio on toteutettava samalla valikolla, joka kaikilla muillakin sanoilla on käytössään. Käytännössä tiettyjen *ise*-verbien on siis ”sovittu” kuvaavan tietynlaisia ääniä (ks. Jääskeläinen 2013, 31). Kuitenkin *ise*-verbeissäkin näkyy selviä jälkiä siitä, mitä Rhodes (1994) kutsuu aidoksi onomatopoeettisuudeksi: monet *ise*-verbien äännesymboliset konventiot motivoituvat selvästi äänteiden tuottotavan ja akustisen vaikutelman kautta. Sanojen kesyyden lisäksi äännesymboliikan systemaattisuuden vaikutelmaa vähentävä piirre ovat erilaiset, esimerkiksi metonymiset ja metaforiset merkityksenmuutokset, kuten veden äänten käyttäminen joutavan tai typerän puheen kuvaamisen ja kenties erikoistuminen sitten uudempaan käyttöönsä, sekä muutokset äänteiden äännesymbolisessa arvossa.¹²

Samaa ääntä voidaan kuvata monella sanalla, ja toisaalta on monta *ise*-verbiä, jotka sopivat samankaltaisen merkityksen kuvaamiseen. Aiheuttaako ääntenmuutos kaikissa *ise*-verbipareissa ja -sarjoissa todella eron merkityksessä? On vaikea todistaa, miten todellisia ääntenmuutosten aikaansaamat merkityserot kaikissa lähi-o-sanoissa todella ovat – yhtä vaikea on todistaa, etteivät äänne-erot vaikuta merkitykseen. Kiviniemi (1971) ei näe monilla *ise*-varianteilla mitään merkityseroa ja myös Jarva (2002) epäilee ainakin eräiden *ise*-varianttien merkityseroa. Myös H. Leskinen (1991, 369–370) on jonkin verran epäilevä äännevariaation vaikutuksesta kaikissa tapauksissa merkitykseen. Esimerkiksi Haarala (1974) sen sijaan olettaa, että ääntenmuutos aiheuttaa o-verbissä merkityseron, samoin Mikone (2001, 81–82).

Tässä tutkimuksessa lähden siitä oletuksesta, että *ise*-verbeissä myös lähi-äännevarianteilla (esim. *litistä*, *liristä*, *lorista*) on merkityseroa. Kielessä niin kutsutulla isomorfiisuuden periaatteella (ks. Haiman 1980) kuvataan mm. sitä tosiasiaa, että jos kielessä on muotoeroa, muodon ero etsii hakemaan vähintäänkin hienoista eroa myös merkityksessä, mikä osaltaan saa aikaan o-sanajärjestelmien jäsentymistä: äännevarianteille etsitään omia merkitysvaihteita. Yksi peruste siis sille, että äänne-erot todella vastaavat merkityseroja, on jo se, että sanoista todella käytetään eri variantteja; on siis erikseen vaikkapa verbit *ratisee* – *ritisee* – *rotisee* – *rytisee* – *rätisee* – *rötisee*. Toinen peruste on se, että aidossa käytössä ääniä myös havaintojeni mukaan kuvataan usein tarkasti. Näin on seuraavissa Internetin autoaiheisissa keskusteluissa, joissa pyritään ymmärtämään autojen vikoja

12 Erilaisten merkityksenmuutosten tarkemman motivaation käsitteleminen ei mahdu tähän kirjoitukseen, mutta veden äänien muuttuminen typerän, yksitoikkoisen tai vaikeasti seurattavan puheen kuvauksiksi (esim. *lätistä*, *löristä*, *pulista*, *holista*, *hölistä*) on totunnainen metafora, joka voisi motivoitua veden lorinan yksitoikkoisuudesta – puheen kuuntelu on kuin kuuntelisi veden jatkuvaa *lätinää*. Lisäksi typeryyden vaikutelmaa korostavat usein näissä verbeissä pejoratiiviset *ä* ja *ö* (*lätistä*, *löristä*), jotka ovat muutenkin tavallisia puheenkuvauksissa ja jo tunnusmerkkisiä puhe-*ise*-verbeille (ks. jaksoa 3.2.).

(1–2), sekä kissafoorumin keskustelussa, jossa puolestaan pohditaan lemmikkien äänteilyn tapoja (3)¹³:

- (1) Missähän mahtaa olla vika, kun astran (-98 1.8 16V G farmari) etupäästä kuuluupi hiljaisella nopeudella *sellaista korkeaa "aaltomaista vitinää"*. Kun nopeutta kasvattaa, ääni loppuu. Tuo ääni on lähes sellaista jarrun *vitinää/kitinää*, mutta jarrun painaminen ei kyllä vaikuta tuohon ääneen.
- (2) Elikkä alustan vaihdon jälkeen on alkanu kuulua möykyistä ajaessa edestä vänkärin puolelta *sellasta vokinaa niinku koira haukkus*, ku joitan huonoa mökkitietä ajaa ni ääntää melkoloilla mutta sileällä ei kuulu mitään. mistähän mahtaa kuulua?
- (3) [puheena keskustelussa kissojen kuriseminen:] Täälläkin *kuristaan*. Sukkis pitää ehkäpä enemmän sellaista *'kurrnaughyöh' huutoa kun kurinaa*, mutta Sessan se osaa *kurista* jo *purista* kunnolla. – – Smulan enemmän kyllä *huutaa* eli *maukuu* että muut tulisi leikkimään, mutta kyllä *purisee* kanssa ja *sanoo 'kurr'*.

Kuitenkin monet *ise*-varianttien merkityserot saattavat olla hyvin pieniä. Lisäksi merkitysnäkemykset ovat toki jossain määrin yksilöllisiäkin. On kuitenkin sanapareja, joiden merkitys eroaa ratkaisevasti toisistaan, ja sanapareja, joilla merkitysero on vähäinen.¹⁴

ise-verbeissä voi tapahtua myös muutoksia äänteiden onomatopoeettisessa sävyssä (ks. Koivisto 1988). Kenties *v*-konsonantin erikoistuminen liikkeen kuvaamisen merkityksiin on tällainen muutos (ks. 3.3.). Osa ääntenmuutoksista yleistyy koko systeemiin tai lähes koko systeemiin. Tällaisesta yleiskehityksestä esimerkki on etu- ja takavokaali-varianttien rinnakkaisuus *o*-sanoissa. Häkkinen (1990, 112–114) kuvaa lähisanoja *tutista* ja *tytistä*, joista Häkkisen mukaan *tytistä* on affektinen variantti *tutista*-verbistä sillä perusteella, että *tutista* on levikin mukaan arvioituna vanhempi (myös SKES s.v. *tutista*). Etu- ja takavokaalin affektinen variointi *d*- ja *o*-sanoissa on osin äännesymbolisesti systemaattista; itse asiassa likimain kaikilla *y*-vokaaalisilla *ise*-verbeillä on samaan tapaan lähimerkityksinen *u*-variantti, esim. *jytistä* – *jutista*, *rytistä* – *rutista*, *hyristä* – *hurista*. Kuitenkin myös etu- ja takavokaaalisilla vaihtelupareilla on usein merkityseroa: *a*–*ä*- ja *o*–*ö*-vaihtelupareissa etuvokaalinen variantti koetaan usein affektisemmaksi, esimerkiksi epämiellyttävämmäksi (Saukkonen 1962).

Kaikkia *ise*-verbien käyttöön ja merkitykseen liittyviä tekijöitä ei mahdu tässä

13 Äänten kuunteleminen on hyvin oleellista monissa koneisiin liittyvissä ammateissa. Keskustelin aiheesta pesukoneenkorjaajani kanssa, joka kertoi yhdeksi tärkeimmäksi metodikseen pesukoneen äänten kuuntelun, ja sama menetelmä on hänen mukaansa ainoa mahdollinen myös esimerkiksi pakastimen venttiilien kunnon tarkistamisessa ja usein nopein tapa myös autojen virittämisessä. Ääni siis toimii todisteena, ja siksi sitä myös usein kuvataan (ks. Jääskeläinen 2013).

14 Esimerkeissä 1–3 nähdään myös aineistossa huomiota kiinnittävä tapa kuvata ääntä kahdella rinnastetulla verbillä, esim. *vitinää/kitinää*, *kurista* ja *purista*; ilmiö voisi kertoa joko eron havaitsemisesta verbien välillä tai olla vain retorista (ks. esim. Hakulinen 1968, 393–400). Esimerkiksi Ruoppila (1959, 33) arvelee, että tällaisissa käytöissä ”ääni ei pysy tasaisesti samana” eli kyseessä on todella merkityseron ilmaiseminen. Tämän ilmiön tarkempi kuvaaminen jää artikkelin rajauksen ulkopuolelle.

käsittlemään kattavasti, mutta muita ovat esimerkiksi alkusointu (esim. *kuliseva kulta*), fraasit (*olla täpinässä*), uudet merkitykset (*pömistä* ja *päristä* merkityksessä 'nousta päähän, vaikuttaa pähdyttävästi tai virkistävästi') ja sanamuoti (mm. *pöhinä* viittaamassa hyvään oloon ja innostuneeseen tohinaan sosiaalisessa mediassa; *pöhinän* merkitys motivoituu kuitenkin samoin kuin monien kohuamista kuvaavien *ise*-verbien, siis tuulen tai veden äänestä kuvallisen "kohisemisen" ilmaukseksi). Nämäkin tekijät saattavat vaikuttaa äännesymboliikan kehitykseen.

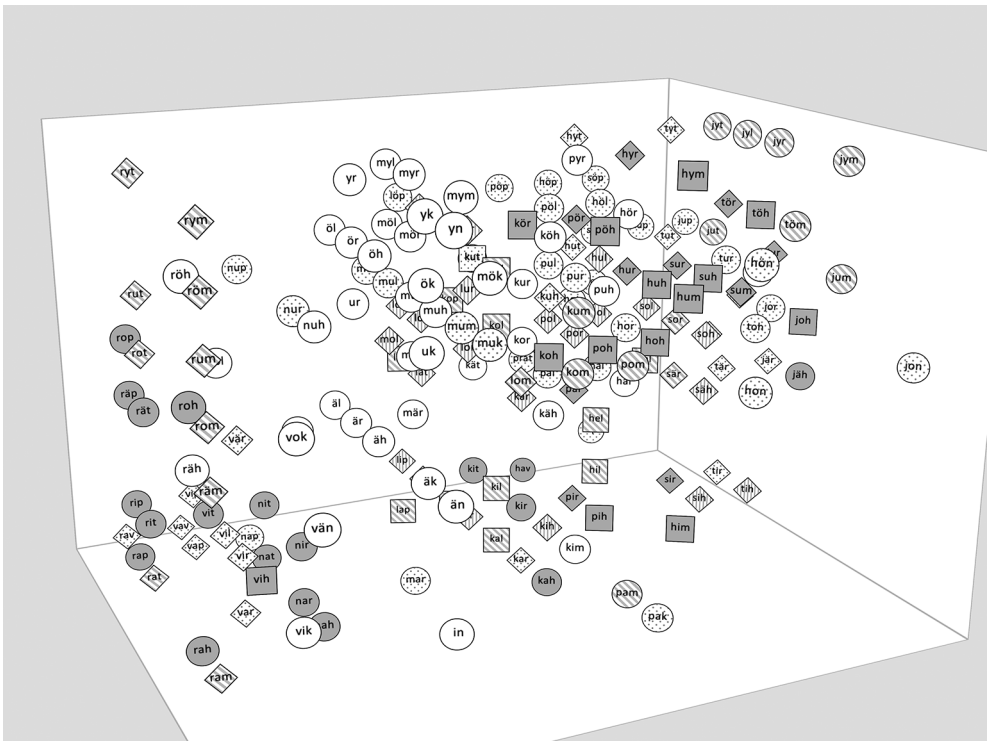
Joskus harvinaisempien *ise*-verbien käyttäminen on tulkittu kontaminaation tulokseksi. Esimerkiksi H. Leskinen (1991, 359) arvelee verbiä *mupista* verbien *mutista* ja *jupista* kontaminaatioksi. Kontaminaatioselitys on tietysti yksittäisen verbikäytön kohdalla mahdollinen, mutta se ei ole kovin osuva selitys, koska harvinaisempiakin muotoja voi motiivoida koko systeemi ja sen äännesymboliikka; "kontaminaatiot" eivät siis ole sattumanvaraisia vaan syntyvät lähimerkityksisten ja äänneasultaan läheisten verbien kesken. Parempi kuvaus tällaiselle tapaukselle olisikin merkitysten klusteroituminen merkityspalloiksi ja niistä merkityksen valuminen lähiverbeihin ja merkitysaukkoihin (puuttuviin *ise*-verbeihin). Tämä kuvaustapa saa paremmin näkyviin *ise*-verbien käyttöön liittyvää analogiaa: aina "uusi" verbi ei ole mikään selvä kontaminaatio esimerkiksi kahdesta muusta verbistä, vaan sen tuottaa systeemi laajemmin, useamman verbin malli ja paikka systeemissä. Usein tietyille *ise*-verbille näyttää tulevan merkitystä ainakin kahdesta suunnasta, esimerkiksi verbi *mökistä* yhdistyy sekä (C)Vk-sanoihin että (m)öC-sanoihin (ks. 3.2.).

Olen testannut tätä artikkelia varten *ise*-verbien merkitysten klusteroitumista tietokoneavusteisesti.¹⁵ *ise*-verbien (C)VCise-muottin kuuluu vaihtelu kolmessa muuttujassa: alkukonsonantissa, vokaalissa ja sisäkonsonantissa. *ise*-verbit voidaan siis asettaa kolmiulotteiseen avaruuteen, jossa eri akseleille asettuvat nämä kolme eri muuttujaa: yhdelle akselille alkukonsonantti, toiselle vokaali, kolmannelle sisäkonsonantti. Klusteroitumista syntyy, kun eri äänteet asetellaan tuottotavan läheisyyden tai äännesymbolisen lähimerkityksisyyden mukaan vierekkäin (esim. nasaalit yhteen, klusiilit vierekkäin); yksi hyvä järjestys on *h, s, j, p, k, t, r, l, s, v, m, n* ja vokaaleille *o, u, y, e, i, a, ä, ö*; muut järjestykset tuottavat eri kohdissa parempaa klusteroitumista. Lähimerkityksisten sanojen klustereita kutsun *merkityspalloiksi*: niiden verbeissä vaihtelee yksi tai kaksi muuttujaa, ja verbit asetuvat lähekkäin yhteisten ominaisuuksiensa ansiosta. Käytännössä klusteroituminen siis tuo näkyväksi myös fonesteemeja, äännettä laajempia äännesymbolisia yksiköitä.¹⁶

Kuvassa 2 nähdään yksi mahdollinen yleiskuva *ise*-verbeistä äänneavaruudessa. Esimerkiksi valkoiset ympyrät, joiden yksi keskittymä nähdään oikealla, kuvaavat eläinten ja ihmisten ääntelyä. Harmaat neliöt, jotka kuvaavat ilmapvirran ääniä, keskittyvät puolestaan tässä kuvassa keskelle.

15 Käyttämäni ohjelma järjestelee eri tavoin NS:n 200 *ise*-verbiä niiden analysoidun merkitysarvon (arvona luettavuuden vuoksi vain yksi ilmeisin päämerkitys, esimerkiksi *veden ääni, ilma, puhe, elollinen ääntely, hiljaisehko rapina/natina, voimakas ääni* jne.) ja äänneyhdistelmien mukaan etsien parhaita klustereita lajitteualgoritmin avulla. Kiitän Johannes Päivistä ohjelman tekemisestä!

16 D-sanoja on kuvattu myös perheyhtäläisyyden ja niiden kuvaamiseen soveltuvien karttojen avulla (esim. Mikone 2001, erit. mas. 83–85 ja siinä mainitut lähteet).

Kuva 3.

3.2. Äännesymbolisia yleistyksiä

ise-verbien äännesymbolisen merkityksen muodostumiseen vaikuttavat osaltaan kaikki (C)VC*ise*-muotin äänneet. Aikaisemminkin *ise*-verbien äännerakenteesta on esitetty havaintoja: Haarala (1974) on käsitellyt laajasti ja osittain havainnollisesti o-verbien äännesymboliikkaa vokaalien osalta. Kiviniemi (1971, 23–33) puolestaan on esittänyt havaintoja mahdollisista äänneyhdistelmistä *ise*-verbien (C)VC-juurissa. Austerlitz (1994) käsittelee samoin mahdollisia *ise*-verbien äänneyhdistelmiä, mutta kiinnittää huomiota enimmäkseen ö-vokaaliin. H. Leskinen (1991) esittää samoin joitakin osuvia havaintoja: hän kuvailee hyvin vokaalien merkityseroja *ise*-verbeissä (mts. 361), toteaa, että *r* kuvaa ”tärisevää ja katkeilevaa ääntä” ja *h* ”erilaisia hankaushälyjä” (mts. 355) ja esimerkiksi yhdistää *lvr*-juuren nimenomaan (deskriptiivis-)onomatopoeettisiin sanoihin ja niissä veden ääniin (mts. 362).

Aikaisemmin on myös huomattu, että sisäkonsonanti erottelee merkityksiä parhaiten (H. Leskinen 1991, 355; Kiviniemi 1971, 27–28; myös viron osalta Pölma 1967). Tämä havainto pätee myös oman tarkasteluni valossa. Kuitenkaan yleensä yksittäinen äänne ei saa aikaan *ise*-verbin merkitystä vaan äänneiden yhdistelmä: esimerkiksi kaksi äännettä

saattavat toimia yhdessä, jolloin syntyy fonesteemimaisia juurihahmoja. On ilmeistä, että eri äänneillä on vaihtelevassa määrin äännesymbolista sävyä *ise*-verbeissä. Toiset ovat vahvasti ääntä kuvaavia (mm. *h* ja *r*), toiset ovat siirtyneet enemmän liikkeen kuvaajiksi (*v* ja sisä-*t*), ja joistain nähtävästi äännesymbolinen sävy puuttuu tai se on lievä (*e*, *k*, *a*).¹⁷ Äänneiden äännesymbolinen voima vaikuttaa niiden esiintyvyyteen ja mahdollisiin äänneyhdistelmien aikaansaamiin merkityksiin *ise*-verbeissä. Lisäksi joillain äänneillä on taipumusta osallistua merkityksenmuutoksiin konventionaalisen metaforisuuden myötä.

Kuvauksessani on mukana fonesteemimaisia juurihahmoja. *Fonesteemi* on sanaa pie-nempi konventionaalinen äännesymbolinen elementti, jossa tietty äänne tai äänneyhdistelmä assosioituu ekspressiivisen sanaston kontekstissa tiettyyn merkitykseen (esim. Firth 1966/1930, 184; Bolinger 1950; Samuels 1972, 45–48; Hinton, Nichols & Ohala 1994; ks. myös Onikki-Rantajääskö 2001, 155–156). Yleensä fonesteemeja on käytetty *d*-sanaston kuvaamiseen, mutta myös *o*-sanoja voidaan kuvata fonesteemien avulla; *o*-sanaston kontekstissa fonesteemien merkitys on tietynlaisen äänen tai äänen osapiirteen kuvaaminen (ks. Jääskeläinen, tulossa). Varsinaisista fonesteemeista kuvaamani *juurihahmot* eroavat siten, että juurihahmoissa voi olla muuntelua: *hu-* on ilman äänten ja nopeuden kuvauksessa fonesteemimainen (esim. *hurista*, *humps*, *huis*), mutta ilmapirran ääniä kuvaavassa juurihahmossa *Coh-* (*hohista*, *johista*, *kohista*, *pohista*, *sohista*, *tohista*) on myös paikka vaihtelevalle alkukonsonantille (juurihahmoa voitaisiin kyllä skemaattistaa edelleen myös vokaalivaihtelulla).

Äänneillä on siis *ise*-verbeissä äännesymbolisia konventioita, vaikka poikkeussanoja on joukossa. Esitän ensin lyhyen yhteenvedon *ise*-verbien **vokaaleista**. Vokaalinvaihtelusta *o*-sanoissa on puhuttu paljonkin, ja perinteisesti on huomattu vaihtelu, jonka esimerkiksi *i* saa suhteessa *u*:hun, *o*:hon tai *a*:han (mm. Rytkönen 1935, 92–93; Fischer 1999, 128 ja siinä mainitut lähteet; J. Leskinen 2001, 67; ks. Jääskeläinen 2013, 96–97; ks. myös Haarala 1974). Ongelmia on kuitenkin aiheutunut siitä, että äänen parametreja ei ole kovin tarkasti eroteltu. (*VCise*-muotin vokaalivaihtelulla voidaan nimittäin kuvata äänenmuutoksia äänen eri piirteissä, joita ovat äänenkorkeus, äänenvoimakkuus, äänen sointiväri (äänen tuottaja) sekä äänen miellyttävyys tai koettu sävy (harmonia). Samoilla vokaaleilla voidaan siis eri sanoissa kuvata muutoksia eri piirteissä: esimerkiksi *i* kuvaa joko korkeita (ks. NS *inistä*) tai hiljaisia ääniä (ks. NS *himistä*, *hilistä*) ja vielä ääniä, joilla on kimakka sointiväri (NS *kimistä*) tai muuten täsmennetty sointiväri (NS *kilistä* 'soida kirkkaasti').¹⁸ Kuitenkin konsonantit tuovat osansa äänivaikutelmaan ja ovat monen verbin kohdalla selvästi sävykkäämpiä; vokaali ennemminkin hienosäätää ääntä

17 Vokaali *e* on todettu erikoisen harvinaiseksi *o*-sanastossa ja samalla hyvin vähän äännesymbolisesti ilmaisevaksi (Kiviniemi 1971, 29; myös Haarala 1974; Mikone 2002, 81). *ise*-verbeistä vain yksi *e*-verbi on tavallinen, nimittäin *helistä*. *D*-sanastossa puolestaan erityisen ilmaisevaksi eli äännesymbolisesti lautauneiksi on havaittu vokaalit *o*, *ö* ja *u* (Länsimäki 1987, 263–264), joista varsinkin *ö* on koettu erityisen affektiseksi, yleensä pejoratiiviseksi (Sadaniemi 1962; Palm 1966, 383; Austerlitz 1994).

18 Tarkemmin voisi määritellä, että vokaaleilla kuvataan monesti mainitunlaisia ääniä suhteessa johonkin verrokkiin, joka on esimerkiksi korkeampi tai hiljaisempi – ominaisuudet eivät ole absoluuttisia (Rytkönen 1935, 92–93 ja 1940, 23).

kuin määrittää sen. Kiinnostavaa on, että vokaalialkuiset *ise*-verbit näyttäisivät kuvaavan **vain** elollisten ääntelyä tai puhetta (esim. *ähistä, äkistä, inistä, urista, yristä*). Tähän lienee syynä se, että niistä alkukonsonantin ohella puuttuu myös konsonantin tuomaa täsmen-tävää onomatopoeettista sävyä. Lisäksi on ilmeistä, että joskus riittävän tarkaksi äänen kuvaukseksi riittää yksikin äänen piirre – hyvin monenlainen ääni voidaan kuvata vain ’voimakkaana äänenä’, ja tällaisen merkityspiirteen voi saada aikaan jossain sanassa yksi-kin (C)VC-juuren äänne tai äänneyhdistelmä.

Esitän muutamia yleistyksiä vokaaleista: *a* on *ise*-verbeissä neutraali äänne, jolla ei ole nähtävästi erityistä sävyä. *ä* on sitä käytetympi, ja *ä* osallistuu sävyiltään epämiellyttävien äänien kuvaukseen ja hakeutuu puheen pejoratiivisiin kuvauksiin. Pyöreän vokaalin *o* omin sävy on yleistetyksi kumeiden, onttojen äänien kuvaaminen (ei tosin aina), ja se kuvaa myös voimakkaampia tai matalampia ääniä oppositiossa *i:n* hiljaisempiin tai korkeampiin ääniin. *y* on konventionaalisissa *ise*-verbeissä melko harvinainen, ja se painottuu voimakkaiden äänten kuvaukseen (esim. *jyristä, jylistä, rytistä*, poikkeuksina *hyristä, hymistä*, joihin *h* tuonee hiljaisuutta). *u:n* sävy *ise*-verbeissä ei ole kovin selvä, mutta eräiden konsonanttien kanssa se painottuu elollisten äänten ja puheen kuvauksiin. *ö* painottuu erittäin selvästi puheen ja elollisten äänten kuvauksiin, mikä johtunee *ö:n* pejoratiivisesta sävystä (mm. Sadeniemi 1962). *i:n* äännesymbolinen sävy on kuvata hiljaisia, korkeita tai kimeitä ääniä. Lisäksi *i* ilmentää joskus vähäistä määrää, kuten tihkumisverbeissä *tiristä, piristä, tihistä* jne.

Alkukonsonanteista ja -äänneyhdistelmistä voidaan yleistää seuraavaa: *h*-äänne kuvaa verbin alussa melko erilaisiakin ääniä, joista erottuvat ilman ja veden äänet (esim. *hohista, hulista*), puhemerkitykset, jotka ovat osittain veden äänien metaforisia laajenuksia (mm. *hällistä, hölistä; hönistä*), ääntelyt (mm. *häristä, höristä*) sekä liikemerkitykset (*hutista, hytistä*). Näissä näkyy korrelaatioita äänneyhdistelmissä: *häC-* ja *höC-* kuvaavat enimmäkseen ääntelyitä ja puhetta, kun taas pyöreät vokaalit (lukuun ottamatta *ö:tä*) liittyvät *h:n* kanssa ilman ja veden ääniin. *hUt*-juuri puolestaan on liikkeen kuvausta (*t*-sisäkonsonanttisista *ise*-verbeistä alempana).

r äänen alussa liittyy rikkonaisiin, huonolaatuisiin (rumiin) ja rapiseviin ääniin, ja *rVC*-verbit erottuvat omaksi klusterikseen kaikissa eri sisäkonsonantin vaihtelutapauksissa (ks. 3.1.): niillä on yleensä poikkeava merkitys muihin verbeihin nähden, joilla on sama sisäkonsonantti, mikä johtunee *r:n* poikkeuksellisen voimakkaasta onomatopoeettisesta sävystä.

Kun alkukonsonanttina on nasaali *m*, on kyse lähes aina ääntelyiden tai puheen kuvauksesta. H. Leskinen (1991, 368) huomauttaakin *muC*-yhdistelmästä puheenkuvauksissa. Juurihahmoista *mVr*- kuvaa ihmisen tai eläinten ääntelyitä tai ääntelymäistä puhetta, samoin *mVl*- kuvaa ihmisten ääntelyitä (*mol-*, *mul-* myös vettä).

Konsonantti *v* on kiinnostava, sillä se liittyy alku- ja sisäkonsonanttina muuten harvinaisempiin liikkeen kuvauksiin monissa onomatopoeettis-deskriptiivisissä verbeissä (*ise*-verbeissä mm. *vilistä, vapista, vipistä, varista, väristä, vavista, ravista*). *v*-alkuisissa on myös elollisten ääntelyiden kuvauksia, mutta etenkin yhdistyneenä neutraaliin *a*-vokaaliin (ja sen etuvokaaliseen vaihtelupariin *ä:hän*) *v* tuntuu erikoistuneen ja kenties yhä erikoistuvan *e*-sanoissa erilaisen liikkeen kuvauksiin.

Alkukonsonanttina *n*:llä on äänen tuottotapaan sopivasti hankaavan äänen merkitys (esim. *niristä, narista, nurista, natista, nitistä, napista, nipistä*). Sisäkonsonantti täsmentää merkitystä vokaalin ohella (esimerkiksi erotteleva klusiili *p* tekee äänestä selvemmin irrallisista äänistä koostuvaa). Hankauksen merkityksestä versovat myös metaforiset puhe-merkitykset 'vääntää vastaan', 'valittaa', siis kuvallisesti "hangata vastaan" (*niristä, narista, nurista, natista, nitistä* jne.) *n*-alkuisissa on myös muutamia elollisten ääniä, kuten *nuhista* mm. 'puhua nuhaisella äänellä', jossa nasaali *n* jäljitellee tukkoisen nenän aikaansaamaa nasaalisuutta, ja *näristä*, joka voi kuvata ärsyttäväsävyisen puheen lisäksi myös eläimen ääntelyä (NS *sorsat närisevät lahdella*).

Kun verbejä tarkastellaan (C)VCise-muotin **sisäkonsonantin** mukaan ryhmitellen, *ise*-verbien merkitykset ovat itse asiassa melko selvästi lajittuneita:

h-sisäkonsonanttiset *ise*-verbit (NS 32 verbiä) kuvaavat ilmapirran ääniä ja sihiseviä veden ääniä sekä ilmapirran äänten kuvallista merkityksenmuutosta, juoruilua (*hohista; sohista, sihistä; tohista, kohista*). *h*-sisäkonsonanttisissa on myös hengitysääniä (*ähistä, öhistä, röhistä*) sekä eläinten ääniä (*sihistä, sähistä*) ja näiden metaforisia tai metonyymisiä vastineita, vihaisen puheen tai tappelun kuvauksia (mm. *rähistä, kähistä, jähistä*). Kaikissa merkityksissä voidaan nähdä aito onomatopoeettinen motivaatio: hankaushälyinen *h* sopii kuvaamaan sekä ilmapirtta että eri eläinten sähisevää ääntelyä, jossa ilmapirtta purkautuu hankaushälyisesti suusta. *h*-sisäkonsonanttisissa on muutamia täsmällisempiä juurihahmoja, kuten *Cäh-*, joka tuottaa vihaisen ääntelyn ja sille metonyymisesti sukua olevia vihaisen puheen ja tappelun tai elämöinnin merkityksiä (*sähistä, jähistä, kähistä, rähistä, ähistä*); *ä*-vokaali saa näihin ääniin aikaan ikävää sävyä. Toinen juurihahmo on pejoratiivisen *ö:n* sisältävä *Cöh-*, jolla kuvataan huonoa hengitystä (*öhistä, köhistä, ?pöhistä, röhistä, töhistä*).

k-sisäkonsonanttisia verbejä ei ole paljon (NS 9), ja ne ovat melko marginaalisia. NS:n (C)Vk-verbit kuvaavat poikkeuksetta puhetta tai ihmisten tai elollisten ääntelyä (esim. *vikistä, päkista, mukista, mökistä*).

Imitatiiveissa *l*-konsonantti kuvaa alku- ja sisäkonsonanttina yleensä veden ääniä tai akustisesti samankaltaisia latteaan pintaan osumisen tuottamia ääniä (esim. *lip, läts, löl, puli, polskis* ks. Jääskeläinen, tulossa). *ise*-verbeissä *l*-sisäkonsonanttisilla on varioivampia merkityksiä. *l*-sisäkonsonanttiset *ise*-verbit (NS 27) kuvaavat yleistetysti veden ääniä (esim. *holista, solista, pulista, mulista*) ja elollista ääntelyä tai puhetta (*pälistä, hälistä, mölistä, ölistä, ulista*). Osalla verbeistä on sekä veden että ääntelyn tai puheen merkityksiä (esim. *polista, pulista, mulista*). (C)äl- ja (C)öl-juurilla erottuu tyhmän puheen tai ääntelyn merkitys (poikkeuksena *sälistä*). Omana merkitysryhmänään ovat kovan materiaalin tuottamat äänet (*helistä, hilistä, kilistä, kalista, kulista, kälistä, sälistä*); näissä *kVI*-sarja tuottaa kolisevia ääniä, joissa alkuklusiili *k-* näyttää vaikuttavan sävyyn.

m-sisäkonsonanttisissa *ise*-verbeissä (NS 21) näkyy selväpiirteistä äännesymboliikka: *m*-sisäkonsonanttiset ovat yleensä kumean, onton, soinnukkaan tai voimakkaan äänen kuvauksia, varsinkin yhdessä pyöreän vokaalin kanssa (esim. *jumista, jymistä, komista, kumista, romista, rymistä, lomista*; voimakkaita eivät ole *humista* ja *hymistä*,

mutta niissäkin on soinnukkuutta); *mumista* ja *mymistä* kuvaavat epäselvää puhetta. Äännesymboliikkaa motivoinee *m* sonorisena konsonanttina ja toisaalta konsonanttina, joka tuotetaan suu kiinni (epäselvä puhe).

n-sisäkonsonanttiset *ise*-verbit (NS 7), kuten *k*-sisäkonsonanttiset, kuvaavat kaikki elollisten ääniä: *n*-sisäkonsonanttiset kuvaavat ääntelyä ja puhetta, jolla on pejoratiivinen sävy (*honista*, *änistä* jne.), ja niissä on myös mm. ärsyttävän itkemisen kuvauksia (*inistä*, *vänistä*).

p-sisäkonsonanttisissa *ise*-verbeissä (NS 24) on monenlaisia äänenkuvauksia. On erilaisia puheen kuvauksia (*supista*, *jupista*, *höpistä*), kopisevan äänen kuvauksia (*kopista*, *napista* jne.), rapinan tms. kuvauksia (*rVp*-sarja eli *rapista*, *ropista*, *räpistä* jne.), liikkeen kuvauksia (*vipistä*, *vapista*) ja jopa veden äänen kuvauksia (*lVp*-sarja, *lipistä*, *lopista* jne.). Osalla on useampaa käyttöä (esim. *sipistä* kuiskutteluna ja luonnonäänenä). *Cup*-sarjalla erottuu puheen kuvaamisen merkitys, jonka sävyä alkukonsonantti säättää tarkemmin (mm. *jupista*, *tupista*, *hupista*, *supista*, *nupista*). *p*-sisäkonsonantisilla alkukonsonantti vaikuttaakin paljon merkitykseen, oikeastaan sisäkonsonanttia merkittävämmiin (esim. *l*-alkuiset veden äänet ja ”läpinät”).

r-sisäkonsonanttisia *ise*-verbejä on kaikkein eniten (NS 50), ja *r*-sisäkonsonanttisissa *ise*-verbeissä on myös selvästi kaikkein eniten eri merkityksiä: ne kuvaavat hyvin monenlaisia ääniä koneen äänistä ja rikkonaisista äänistä veden ääniin ja eläinten ääntelyihin. Useilla verbeillä on kaksi tai kolme merkitystä (esim. *siristä* koneen äänenä, linnun tms. ääntelynä ja tihkumisena). *r*:n monet merkitykset kielivät sen poikkeuksellisesta onomatopoeettisesta sävykkyydestä. Lisäksi *r*:n äännesymbolinen motivaatio on läpinäkyvä: *r*:n kuvaamien äänten tuottotapa rinnastuu suoraan *r*-äänteen tuottotapaan. *r*-sisäkonsonantisilla *ise*-verbeillä äänen tuottoon kuuluu nopeafrekvenssinen, värisevä tai esteinen liike, ja *r*-ääne tuotetaan samankaltaisen täryisen kielenliikkeen avulla. Samaan tapaan syntyviä luonnonääniä on myös paljon erilaisia, joten *r*:n monikäyttöisyys on ymmärrettävää.

t-sisäkonsonanttiset (NS 26–27) ovat myös monikäyttöisiä, ja niissäkin alkukonsonantti vaikuttaa paljon merkitykseen: *nVt*-verbit kuvaavat *n*-alkukonsonantin mukaisesti natinoita, *rVt*-verbit rikkonaisia ja ritiseviä ääniä ja *lVt*-verbit yleensä veden ääniä. *t*-sisäkonsonanttisten erikoisuus on liikkeen kuvaaminen: jonkinlaista liikettä kuvaa ensisijaisesti tai toisena merkityksenä NS:n *t*-sisäkonsonantisista yhdeksän (*hotista*, *hutista*, *hytistä*, *tutista*, *tytistä*, oudosti *lotista*, sekä *jutista*, *jytistä* ja *jätistä*), joilla on myös voimakkaan äänen merkitys). *t*-sisäkonsonantisissa verbeissä erottuukin juurihahmo $C_{v(h/f)}Ut$ -, jolla on tärinän ja tutinan merkitys. Verbillä *kutista* on kaksi hyvin poikkeavaa merkitystä: kihelmöiminen ja harvinainen juoruilevan puheen merkitys. Ilmeisesti *t*:llä ei ole voimakasta onomatopoeettista sävyä, jolloin alkukonsonantti määrää sävyä ja sisä-*t* sopii myös liikkeen kuvaamiseen (ks. jaksoa 3.3).

v-sisäkonsonantisilla (NS 3) on samoin liikkeen kuvaamisen merkitystä, jossa näkyy vielä ääntä sivumerkityksenä (*havista*, *ravista* ja *vavista*, joista *havista* kuvaa selvimmin ääntä ja *v*-alkuinen *vavista* vähiten). Palaan liikeverbien kuvaukseen seuraavassa jaksossa.

Edellä on kuvattu *ise*-verbien äännesymboliikan konventioita. Eräillä verbeillä tuntuu olevan äännesymboliikan kannalta poikkeuksellinen merkitys; nämä sanat myös klusteroituvat erilleen merkityspalloista. Eräs poikkeussana on NS:stä puuttuva *luhista* (korrelaattina aivan tavallinen *luhistua*), jonka merkitykseksi LSRS antaa 'skrafla, skramla, slamra, skallra', siis romisemisen tai kolisemisen merkityksiä. Jos koliseminen todella on ollut verbin merkitys, on *luhista* äänneasunsa puolesta ollut aivan yksinäinen tässä merkityksessä. Muut *h*-sisäkonsonanttiset *ise*-verbit yhdistyvät nimittäin usein ilman tai veden ääniin ja koko murteellinen *lVh*-sarja veden ääniin (ks. LSRS s.v. *lahista*, *lihistä*, *lohistu*, *löhistä*). Ehkä *luhista* ja *luhistua* ovatkin kuvanneet alkujaan suhisevamman hajoamisen ääntä, esimerkiksi heinäsuovan kaatumista, ja siirtyneet siitä äännekkäämmän alas kolisemisen kuvaukseen? *Luhistua*-verbiltä äänen kuvaamisen merkitys on jo lisäksi lähes hii-punut. *Luhista* ei ole tavallinen yleiskielessä, joten se on voinut karsiutua juuri äännesymbolisen sopimattomuutensa vuoksi (ks. Samuels 1972, 47–48, 78–79). Toinen yksinäinen susi on *sälistä*, joka kuvaa kovan materiaalin tuottamaa kalisevaa ääntä samaan tapaan kuin *l*-sisäkonsonanttiset *helistä*, *hilistä*, *kolista*, *kulista*, *kilistä* ja *kalista*. *Cäl*-sarja kuvaa muuten ensisijassa puhetta tai elollisiä (esim. *pälistä*, *älistä*, *kälistä*). Luultavaa on tässä tapauksessa, että *sälistä* on jäänyt yksin, kun muissa *Cäl*-verbeissä merkitys on muuttunut metaforisesta puheenkuvauksesta (*kälistä* 'puhe on kuin kalkatusta', *pälistä*, *hälistä* 'puhe on kuin vettä') yksinomaisemmin puheen kuvaamisen suuntaan.

3.3. Liikettä ja muuta tuntemusta kuvaavat *ise*-verbit

ise-verbeillä on monia merkityksiä, ja useimmilla *ise*-verbeillä voi olla kaksi tai useampi selvästi erottuva tavanomainen merkitys. Hyvin karkeasti *ise*-verbejä voidaan jaotella erilaisiin elottoman luonnon äänten kuvauksiin, elollisten ääntelyiden kuvauksiin, puheenkuvauksiin¹⁹ ja liikkeen kuvauksiin. Monessa tapauksessa liikkeen kuvaamisessa on mukana äänenkuvausta tai liikkeen kuvaaminen on sivumerkitys äänen kuvaamisen ohella; useimmiten luonnonääntä kuvaavissa *ise*-verbeissä liike saa aikaan äänen, joten verbin voi katsoa kuvaavan jossain määrin molempia (ks. Pajunen 2001, 335). Liikkeen ja äänen esiintyessä yhdessä voidaan ääneen kiinnittää liikettä enemmän huomiota (esim. *läpistä*, *kopista*). Eräiden verbien merkitykseen kuuluu sekä liikettä että ääntä, mutta ääni saa vähemmän huomiota tai äänen merkitys painuu taka-alalle (*karista*, *täristä*). Lisäksi

19 *ise*-verbeillä kuvataan erityyppistä puhetta, mm. huhuamista ja juoruamista (*kohista*, *lopista*), joukon puhetta (*pälistä*, *sorista*), kuiskuttelua (*supista*, *suhista*), typerää tai turhaa puhetta (*horista*, *höpistä*), epäselvää tai hiljaista puhetta (*mumista*, *söpistä*), vihaista puhetta (*kähistä*, *jyristä*), vastaan väittämistä (*nurista*, *mukista*), huutamista (*jylistä*), sosiaalista tarinointia (*pakista*, *turista*) ja puhetta erilaisilla äänensävyillä (*honistä*, *näristä*). Lisäksi voi olla itkua ja itkuista puhetta (*vänistä*, *inistä*) ja naurua ja naurunsekaista puhetta (*kihistä*, *tihistä*); puhetta ja ääntelyä ei voi aina erottaa tarkasti, ja puhetta voidaan myös kuvata pejoratiivisesti ääntelysanoilla. Puheverbeissä on erilaisia metaforisia ja metonymyisiä motivaatioita, mm. eläimen ääntelystä ihmisen ääneksi, veden äänestä typeräksi puheeksi, tuulen äänestä kohuamiseksi ja niin edelleen. Puhe-*ise*-verbien tarkempi käsittely ei mahdu tämän kirjoituksen raameihin.

ise-verbillä voidaan kuvata myös sellaista visuaalista liikkeen vaikutelmaa, johon ei edes kuulu ääntä (esim. valon *vipiseminen*).

Miten eräille *ise*-verbeille on kehittynyt liikkeen kuvaamisen merkitys? Ovatko kaikki *ise*-verbit joskus kuvanneet ääntä? O-sanojen merkityksenmuutoksia kuvaava Rytönen (1940) olettaa äänimerkityksen yleensä alkuperäiseksi. Monella yleiskielessä vain liikettä kuvaavalla *ise*-verbillä onkin tai on ollut murteissa tai lähisukukiellissä myös äänenkuvaamisen käyttöä (esim. SKES s.v. *täristä, väristä*). Kaikista *ise*-verbeistä on kuitenkin vaikea tietää, onko verbi koskaan erityisemmin kuvannut ääntä. Onko liikemerkitys ollut mukana tai ensisijainen alusta saakka? Joka tapauksessa eri aistivaikutelmien kuvaamisen keinoihin liittyy paljon synestesiaa, aistivaikutelmien sekoittumista – aina eri vaikutelmia ei edes eroteta (ks. Jääskeläinen 2013, 9–11).

ise-verbeille on tavanomaista merkityksen muuttuminen metaforisuuden tai metonymian myötä. Merkityksenmuutokset ovat samankaltaisia, eli niiden motivaatio on usein konventionaalinen. (Ks. Rytönen 1940, vars. mts. 22–82.) Totunnainen metaforinen kehitys *ise*-verbeissä on esimerkiksi veden äänen käyttäminen turhan tai typerän puheen kuvaukseen (*lötistä, löpistä, lätistä, löristä* jne.) ja yleensäkin ”ikävän” äänen käyttäminen puhumista kuvaamaan; Internet-aineiston valossa itse asiassa hyvin monia *ise*-verbejä voidaan käyttää myös typerää puhetta tai vain jutustelua kuvaamaan. Käyttö motivoituu osittain metonymisesti puheen akustisen vaikutelman kautta. Puheessa on sisältö, mutta samaan aikaan puhe myös kuulostaa joltakin. Esimerkiksi kuiskaussanoissa on paljon *s*-konsonantia (*sipistä, suhista* jne.), ja syynä on varmasti se, että kuiskuttelevalta puheesta erottuu nimenomaan terävä *s*-äänne, jonka avulla sitten jäljitellään kuiskuttelun akustista vaikutelmaa. Metonymiaa on myös *ise*-verbin merkityksen siirtyminen varsinaisesta äänenkuvauksesta muun tuottamistapahtumaansa liittyvän kuvaamiseen, esimerkiksi äänenkuvauksen hiipuminen ja liikemerkityksen voimistuminen.²⁰

Eräillä *ise*-verbeillä on siis liikkeen kuvaamisen merkitys. Rintala (2001, 99) ottaa esille ’värisevää liikettä’ kuvaavan *ise*-verbijoukon *hytistä, tutista, tytistä, täristä, vapista, väristä*. Lisäksi myös verbit *vipistä, viristä, järjestä, hotista, lotista, hutista, jutista, jätistä, jytistä* ja *vavista* voivat kuvata tärinää tai isompaa huojuntaa. Lisäksi voidaan kuvata alaspäistä putoilua (*karista, varista, ravista, rapista*), tihkumista ulos (*tihistä, tiristä, piristä, siristä, pihistä*), valon tai värien muuttumista (*vipistä, vilistä, viristä, väristä*), olion tai olion jonkin osan räpsytystä (*räpistä, pyristä*) ja vielä varsinaista tiheää liikuskelemista, johon liittyy paikanvaihdoksia (*kuhista, kihistä, vilistä, põlistä*). *ise*-verbien kuvaamalla liikkeellä ja äänellä on samankaltainen kontinuaatiivis-frekventatiivinen jakoisuus, joka voidaan havaita kuullen tai nähden. Verbi *kutista* (myös *kihistä*) puolestaan kuvaa jakoisuudeltaan samanlaista tunnekokemusta, kihelmöintiä iholla. Voidaan huomata äänneellisiä samankaltaisuuksia liikettä kuvaavien *ise*-verbien joukossa. Esimerkiksi tihkumisen merkitystä kuvaavissa verbeissä kiinnittävät huomiota pienuudenkin kuvaamiseen liittyvä

20 Rytönen (1940) on kuvannut o-sanaston säännönmukaisia merkityksenmuutoksia tarkkanäköisesti ja havainnollisesti. Kaikkia muutoksentyyppäjä ei mahdu tässä käsittelemään.

i-vokaali (tässä tapauksessa vähäisen määrän) ja juurihahmot *Cir-* ja *Cih-*. Tihkumisverbit muodostavatkin eräänlaisen merkityspallon (ks. kohta 3.1.).

Liikettä kuvaavissa *ise*-verbeissä näkyy muutenkin äännesymbolista erikoistumista. *t*-sisäkonsonanttisissa *ise*-verbeissä on erityisen paljon liikkeen kuvauksia. Kuitenkin *t*-sisäkonsonanttisissa on myös ääntä kuvaavia verbejä. Voi olla, että koska näissä sanoissa alkukonsonantti on äänenkuvauksen kannalta tarpeeksi sävytön, on liikkeen merkitys tullut mahdolliseksi (esim. sävykkäät juurihahmot *rVt-* ja *mVt-* eivät kuvaa liikettä). Toinen liikkeen kuvaamiseen erikoistuva äänne näyttää olevan *v* sekä alku- että sisäkonsonanttina. Äänenkuvauksissa *v:n* sävy on nykyisin jonkin verran epäselvä, ja esimerkiksi eläinten ääntelyissä *v* tuntuu osittain vain antavan lisäpontta vokaalille. Aikaisemmin *v:n* sävy lienee ollut enemmän ilmapirranäänen kuvauksen sävyinen. Monissa tapauksissa nimittäin *v*-alkuisissa *o*-sanoissa on tapahtunut siirtymistä tuulen äänen kuvauksista, joihin *v* akustisesti sopii hyvin (esim. *vinistä, viuhua, vonkua*), tuulen tms. nimityksiksi (SKES esim. *viima, viri, vihmoa*). Lisäksi on tapahtunut muutoksia erilaisiin visuaalispohjaisiin merkityksiin (*vipisee, vipajaa, vivahtaa; välistä > välkkyä, välähtää*; myös esim. *väpättää, vapisee* voivat olla äänipohjaisia) ja toisaalta tuulen motivoimiin nopeuden ja kylmän merkityksiin (SKES mm. *vinakka*, 'viiltävä, viimainen (tuuli); vauhti, kyyti'). SKES kuvaa *v*-sisäkonsonanttiset sanan *sävy* ('käytöstapa, esiintyminen, ilme, olemus') olevan samaa sukua kuin *sävistä* ja mm. *sävel*. SKES kirjoittaa: "Sanue on itämurteista lähtenyt, alkuaan kaiketi onomatop.-deskr.-pohjainen, vrt. esim. *sävistä* (Lönnr. lis.) 'sähistä, pihistä, kiehua, suhista, ähkyä'". *Sävistä/säväjää* verbillä onkin sähisemisen merkityksen lisäksi myös visuaalinen valomerkitys: "tuli *säväjää*, kun silittää kissaa pimeässä" (SKES). Monessa tapauksessa ääni ja visuaalinen vaikutelma esiintyvät yhdessä, kuten *tulen säväjämisessä*, ja kuvaus voi koskea kumpaa vain tai rajoittua koskemaan vain toista (ks. Rytkönen 1940, 56–57, 70).

4. Lopuksi

Olen edellä tarkastellut *ise*-verbien äännesymboliikkaa. Mikä kaikki siis saa aikaan äännesymbolisen systeemin jäsentymistä? *ise*-verbien ja muiden *o*-sanojen tarkastelu viittaa tiettyihin vaiheisiin äännesymbolisen systeemin kehityksessä. Esitän seuraavaksi yhteenvedon edellä esille tulleista vaikutuksista.

Alkujaan äännesymboliikka lienee aidosti jäljittelevää imitatiivista äännesymboliikkaa, jossa äänneasu todella jäljittelee kuultua (ks. Hinton, Nichols & Ohala 1994, 3–4). Aito jäljittely saa eräissä sanoissa konventionaalisen ja produktiivisen muodon. Alkaa tapahtua äännesymbolisten sanojen samanlaistumista, korrelaatiojohtamista ja fonestemien syntymistä: merkitykset hakeutuvat yhteen, äänneiden äännesymbolinen arvo konventionaalistuu ja merkitysaukkoja täyttyy analogisesti. Tietyt äänneyhdistelmät saattavat alkaa tämän kehityksen myötä vähitellen kantaa merkityksiä, joilla ei enää ole tunnistettavaa yhteyttä äänenkuvaukseen. Samalla huonosti systeemiin sopivia sanoja karsiutuu (ks. Samuels 1972, 78–79). Todella jäljittelevän äännevariaation lisäksi voi ilmetä myös

affektista äännevariaatiota, jollaista suomessa on osittain etu- ja takavokaalien rinnakkaisuus, joka sekin saattaa osittain konventionaalistua (ks. Saukkonen 1962). Koko ajan tapahtuu metaforisia ja metonymisiä merkityskehityksiä ja merkityksenmuutoksia (näistä Rytkönen 1940). Niidenkin seurauksena seuraa muutoksia myös äännesymboliikassa: myös kuvallisemmat käytöt ja niiden aiheuttamat merkityksenmuutokset saavat aikaan poikkeuksia todella imitatiiviseen äännesymboliikkaan. Lisäksi retoriikka ja sanamuoti (alkusointu, fraasit jne.) vaikuttavat sanojen käytettävyyteen ja esiintyvyyteen. Systemin vanhetessa sanojen ekspressiivisyys tunnetusti myös kuluu, jolloin tarvitaan äännesymboliikan tuoreutusta esimerkiksi lainasanoista (ks. Hakulinen 1968, 263–264; J. Leskinen 2001, 70). Onkin huomattava, että konventionaalisten kesyjen o-sanojen rinnalla voidaan koko ajan käyttää aitoa jäljittelyä eli esimerkiksi viljejä imitatiiveja (ks. Jääskeläinen 2013, 29–33) – aito onomatopoeettisuus ei poistu keinovaroista, vaikka äännesymbolinen systeemi kesyyntyy.

Lähteet

- AUSTERLITZ, ROBERT 1994: Finnish and Gilyak sound symbolism – the interplay between system and history. LEANNE HINTON, JOHANNA NICHOLS ja JOHN J. OHALA (toim.): *Sound symbolism*, 249–260. Cambridge University Press, Cambridge.
- BOLINGER, DWIGHT 1950: *Shivaree* and the phonestheme. *American Speech* 25, 134–135.
- HAARALA, RISTO 1974: Onomatopoeettisten verbien vokaalivaihtelusta. Laudatur-tyo. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- HAIMAN, JOHN 1980: The iconicity of grammar: isomorphism and motivation. *Language* 56/3, 515–540.
- HAKULINEN, LAURI 1948: Sanahistoriallista opetusainesta. *Virittäjä* 52, 205–215.
- 1968: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- HINTON, LEANNE – NICHOLS, JOHANNA – OHALA, JOHN. J. 1994: *Introduction: sound-symbolic processes*. – LEANNE HINTON, JOHANNA NICHOLS ja JOHN J. OHALA (toim.): *Sound symbolism*, 1–12. Cambridge University Press, Cambridge.
- HÄKKINEN, KAISA 1990: *Mistä sanat tulevat: suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- JARVA, VESA 2001: Some expressive and borrowed elements in the lexicon of Finnish dialects. F. K. ERHARD VOELTZ ja CHRISTA KILIAN-HATZ (toim.): *Ideophones*, 119–120. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- 2003: *Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa*. Jyväskylän yliopisto.
- JÄÄSKELÄINEN, ANNI 2013: *Todisteena äänen kuva: suomen kielen imitatiivikonstruktiot*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto. Luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-8860-5>.
- tulossa: Suomen äännesymboliikkaa imitatiivien kautta tarkasteltuna. Artikkelit.
- KAMPPI, NINA 2012: Konstruktionäkökulma ääniverbeihin ja niiden sanakirjamerkitykseen. ILONA HERLIN ja LARI KOTILAINEN (toim.): *Verbit ja Konstruktiot*, 29–61. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KIVINIEMI, EERO 1971: Suomen partisiippinimistöä: ensimmäisen partisiipin sisältävät henkilön- ja paikannimet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KOIVISTO, VESA 1988: Mikael Agricolan *ise*-deskriptiiviverbeistä. JYRKI KALLIOKOSKI, PENTTI LEINO ja PERTTI PYHTILÄ (toim.): *Kieli* 3, [sivut]. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

- KOIVISTO, VESA 2013: *Suomen sanojen rakenne*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KOIVULEHTO, JORMA 2001: Merkillistä sananselitystä. *Tieteessä tapahtuu* 9/1.
- KOPONEN, EINO 1998: *Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 230. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 2010: *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuatiivisten u-verbijohdosten historiaa*. Suomi 197. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- LEHTINEN, TAPANI 1979: *Itämerensuomen verbien historiallista johto-oppia*. Suomen avajaa, karkajaa -tyyppiset verbit ja niiden vastineet lähisukukiellissä. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 169. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- LESKINEN, HEIKKI 1991: Vieläkö nuoret *nurisevat?* – Huomioita onomatopoeettisten sanojen tuntemuksesta ja tulkinnasta. *Virittäjä* 95, 355–371.
- LESKINEN, JUHA 2001: Suomalaiset, karjalaiset ja virolaiset korkeakouluopiskelijat imitatiivien käyttäjinä ja tuntijoina. JUHA LESKINEN (toim.): *Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta*, 40–73. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 42. Jyväskylän yliopisto.
- LSRS = LÖNNROT, ELIAS: 1867–1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja*. Osat I–II. Manual -menetelmällä jäljennetty painos. 1958. WSOY, Porvoo.
- LÄNSIMÄKI, MAIJA 1987: *Suomen verbikantaiset in:ime-johdokset*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 469. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- MIKONE, EVE 2001: Ekspressiivisanaston äännevaihtelut ja perheyhtäläisyys. JUHA LESKINEN (toim.): *Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta*, 79–96. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 42. Jyväskylän yliopisto.
- MIKONE, EVE 2002: *Deskriptiiviset sanat: määritelmät, muoto ja merkitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- NS = *Nyky-suomen sanakirja*, niteet 1–3, 1976, 5. painos. Päätoimittaja Matti Sadeniemi. Valtion toimeksiannosta tehtänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. WSOY, Helsinki.
- OHALA, JOHN J. 1994: The frequency code underlies the sound-symbolic use of voice pitch. LEANNE HINTON, JOHANNA NICHOLS ja JOHN J. OHALA (toim.): *Sound symbolism*, 325–347. Cambridge University Press, Cambridge.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja. Nyky-suomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- PALM, MATTI 1966: Deskriptiiviverbiemme kompositiosta. *Virittäjä* 70, 382–385.
- PENTTILÄ, AARNI 1957: *Suomen kieloppi*. WSOY, Porvoo.
- PÖLMA, VALVE 1967: *Onomatopoeettilised verbid eesti kirjakeeles*. Dissertatsioon filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Tallinn.
- RHODES, RICHARD 1994: Aural images. LEANNE HINTON, JOHANNA NICHOLS ja JOHN J. OHALA (toim.): *Sound symbolism*, 276–292. Cambridge University Press, Cambridge.
- RINTALA, PÄIVI 2001: Kommentti: Eve Mikone, ekspressiivisanaston äännevaihtelut ja perheyhtäläisyys. JUHA LESKINEN (toim.): *Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta*, 97–102. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 42. Jyväskylän yliopisto.
- RUOPPILA, VEIKKO 1934: Muutamia piirteitä puheesta. *Virittäjä* 38, 22–34.
- 1935 Vokaalivaihtelu äänne- ja merkityso pillisena tekijänä. Piirteitä deskriptiivisistä sanoista. *Virittäjä* 39, 128–136.
- 1959: Kansanomaisen kerronnan tyylikeinoja. *Virittäjä* 63, 30–36.
- RYTKÖNEN, AHTI 1935: Deskriptiivisistä sanoista. *Virittäjä* 39, 90–102.
- 1940: *Eräiden itämerensuomen tm-sanojen historiaa*. Jyväskylä.
- RÄISÄNEN, ALPO 1978: Kantasanan ja johdoksen suhteesta. *Virittäjä* 82, 321–344.
- SADENIEMI, MATTI 1962: Über den Gefülsgehalt von fi. ö. *Commentationes fenno-ugricae in honorem Paavo Ravila*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 125, 485–491. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SAUKKONEN, PAULI 1962: Eräs etymologiointiperiaate. *Virittäjä* 66, 342–343.
- SKES = TOIVONEN, Y. H. – ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. – PELTOLA, REINO 1955–1981: *Suomen kielen*

etymologinen sanakirja. I–VI. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. Niteet 1–8 (hakusanat *a-kurvottaa*). Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1985–2008, Helsinki. Hakusanat *kus-käävätä* Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Verkkojulkaisu HTML. URN:NBN:fi:kotus-201110, ISSN: 1796-041X. <URL <http://kaino.kotus.fi/sms>>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu. Viitattu 10.4.2015.
- SSA = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden SeuraT 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Suomen kielen käänteissanakirja* 1972. Koostanut Tuomo Tuomi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SUOMI, KARI – TOIVANEN, JUHANI – YLITALO, RIIKKA 2006: *Fonetiikan ja suomen äänneopin perusteet*. Gaudeamus, Helsinki.

ANNI JÄÄSKELÄINEN: *Sound symbolism in Finnish ise-stemmed verbs*

The present article examines Finnish *ise*-stemmed verbs, such as *kolista* ('clatter'), *surista* ('buzz'), *narista* ('squeak'), *pulista* ('babble') and *humista* ('hum'), and their conventions in terms of sound symbolism.

ise-stemmed verbs are a particular group of words in Finnish. Most of them are onomatopoeic, and their structure (C)VCise- with varying vowels and consonants can, in theory, produce over a thousand sound symbolic words with subtle semantic differences. All possible *ise*-stemmed verbs are not, however, in use and some possible onomatopoeic (C)VC-stems do not occur in *ise*-stemmed verbs.

The article aims at examining these words as a group and presenting an account of some of their sound symbolic conventions along with their motivations. Moreover, *ise*-stemmed verbs are studied as an illustrative example of the possible ways in which a comprehensive sound symbolic system of a language might evolve.

For the purpose of the article, the meanings and phonetic composition of all 200 *ise*-stemmed verbs appearing in *Nykysuomen sanakirja* ('Dictionary of contemporary Finnish') are examined, and a description of their sound symbolic composition is given. Although these words are imitative, some of their phonetic make-up seems more or less arbitrary, evolving and changing over time, which makes the description of sound symbolic conventions challenging. The present article discusses why the sound symbolism found in these words is not always truly imitative and how some long-term changes in language may have affected the sound symbolic system of these words as a whole.

Some of the findings presented in this article include the following:

Not one of three varying sounds of the structure (C)VCise- determines the meaning of a certain *ise*-stemmed verb alone, but often a phonaestheme-like combination of the sounds. Although some of the sound symbolic means seem arbitrary or near-arbitrary in the system of a language, an imitative motivation can often still be found. For example, (C)äh- verbs (*sähistä, jähistä, kähistä...*) portray angry, hissing sounds of animals or humans and the metonymic extension of making these sounds: arguing or fighting. Of the three varying sounds, the second consonant of the structure (CVCise-) is often the most semantically determining. The vowel of the stem fine-tunes the meaning but rarely defines it; the nature of this fine-tuning is discussed in more detail.

It is argued that the sound symbolic descriptiveness of different sounds clearly varies: *r* and *m* in *ise*-stemmed words for example, are onomatopoeically very determining, whereas *k* and *a* are relatively neutral. The vowels *ä* and *ö*, on the other hand, concentrate in those *ise*-stemmed verbs that portray

speech or animal sounds (for example, *pölistä* ‘babble’, *möristä* ‘to roar’. Furthermore, the sounds *v* and *t* (in a medial position) carry a meaning of movement. The article will discuss how these meanings might have evolved and then sums up how the changing meanings and sound-symbolic values might affect the sound-symbolic system as a whole within a longer time span.

Anni Jääskeläinen
anni.m.jaaskelainen@helsinki.fi
Suomen kieli
PL 3, 00014 Helsingin yliopisto